

KS. KAZIMIERZ ŁATAK CRL
WSD Elk

PREPOZYTURY AUTONOMICZNE I KONGREGACJE CENTRALISTYCZNE KANONIKÓW REGULARNYCH W DAWNEJ POLSCE

1. Wstęp

Dzieje zakonów, a zwłaszcza poszczególnych klasztorów, należą do tradycyjnych problemów historiografii zarówno europejskiej, jak i polskiej. Zakony były bowiem ważnym składnikiem infrastruktury społecznej kraju, zaś w średniowieczu współdziałały bezpośrednio w tworzeniu struktur państwa. Ich przełożeni – opaci, prepozyci, prowincjałowie - często mieli niemałe wpływy na dworach królewskich i książęcych, a panujący i zamożna szlachta otaczali je opieką. Domy zakonne, nazywane z łacińska klasztorami, należały do najważniejszych ośrodków życia intelektualnego, były ogniskami oświaty, odgrywały ważną rolę w dziedzinie gospodarczej i społecznej. Z inicjatywy klasztorów powstało wiele nowych wsi i miast, w innych dokonywały się procesy daleko idącej transformacji poprzez zmianę praw lokacyjnych. Klasztory otwierały szkoły, zakładały szpitale, wznosiły zespoły budowli o bogatej architekturze, były mecenasami sztuki, ośrodkami formacji moralnej.

Kultura klasztorna, zarówno duchowa jak i materialna, znajdowała szerokie odbicie w kulturze masowej, urabiając pojęcia, poglądy na świat i życie, postawy, a także wrażliwość estetyczną. Klasztor zajmował konkretne miejsce w środowisku, był wrośnięty w swój teren i społeczeństwo, począwszy od panujących i możnowładztwa a na mieszczaństwie i chłopstwie skończywszy. Z otoczeniem łączyły go rozmaite punkty styczności, jak słowo mówione i pisane, działalność duszpasterska, liturgia, bractwa kościelne, dobroczynność, działalność budowlana, gospodarka rolna, konfraternie cechowe, czasem procesy sądowe i cała gama innych jeszcze wzajemnych obowiązków i usług. Bliższe poznanie charyzmatu, duchowości i działalności

zewewnętrznej zgromadzeń zakonnych pozwala w wielu wypadkach lepiej zrozumieć kulturę masową danej epoki¹.

Do badań nad monastycyzmem polskim rozwijanych tradycyjnie na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim dołączył Uniwersytet Poznański, który przy Instytucie Historii powołał Zespół do Badań nad Historią i Kulturą Cystersów w Polsce oraz Uniwersytet Wrocławski, który przy Instytucie Historii powołał z kolei Pracownię Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych. Cenną inicjatywą ośrodka poznańskiego była zorganizowana w 1998 roku międzynarodowa konferencja naukowa poświęcona cystersom w społeczeństwie Europy Środkowej². Ośrodkowi wrocławskiemu zawdzięczać należy cykl interesujących konferencji, m.in. w 1995 roku na temat roli klasztorów w kulturze średniowiecznej Polski oraz w 1996 roku na temat klasztoru w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym³.

W nurcie najnowszych studiów monastycznych znaleźli się również kanonicy regularni, których dzieje w Polsce i znaczenie rozciągają się na całe wieki, podobnie jak benedyktynów, cystersów, dominikanów i franciszkanów. Literatura naukowa na temat kanoników regularnych powiększyła się ostatnio o prace poświęcone klasztorom na Śląsku (Wrocław, Kłodzki i Żagań)⁴, w Trzemesznie⁵, w Czerwińsku⁶, w Mstowie⁷, w Wysokiej⁸, w Kraśniku⁹,

---

¹ M. Derwich, Stan i potrzeba badań nad wspólnotami monastycznymi w Polsce średniowiecznej, „Nasza Przeszłość” 88:1998, s. 5-65; Tenże, Monastycyzm w kulturze Polski średniowiecznej. Uwagi problemowe, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, Opole 1995, s. 17-28; J. Krzyżaniakowa, Głos w dyskusji nad referatem M. Derwicha *Monastycyzm w kulturze średniowiecznej Polski*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, s. 519-521; M. Starnawska, Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu, Warszawa 1999, s. 9.

² Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Materiały z konferencji naukowej, red. A. M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000.

³ M. Derwich – A. Pobóg-Lenartowicz, Wstęp, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, Opole 1995, s. 5.

⁴ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, Opole 1999; Tenże, Uposażenie i działalność klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku, Opole 1994; Tenże, „Chronica abbatum beate Marie Virginis in Arena” jako źródło poznania życia wewnętrznego klasztoru na Piasku we Wrocławiu, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, Opole 1994, s. 181-194; W. Mrozowicz, *Kanonicy regularni św. Augustyna (augustynianie) na Śląsku*, „Sobótka”, nr 53, 1998, z. 3-4, s. 401-413; Tenże, Szkoła kanoników regularnych-augustianów w Kłodzku w średniowieczu, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, Opole 1995, s. 63-81.

⁵ J. Chudziakowa, *Klasztor w Trzemesznie w świetle najnowszych badań*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, s. 365-372; J. Dobosz, Dokument Mieszka III Starego z datą 28 IV 1145 dla klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie, w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 4, Gniezno 1995, s. 87-106; M. Wiewióra, Próba rekonstrukcji etapów budowy klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie, w: *Z badań nad dziejami*

a także krakowskiej prepozyturze Bożego Ciała¹⁰. Mimo to wiedza na temat działalności tego zakonu w Polsce jest wciąż niepełna¹¹. Większość polskich placówek kanonicznych nie doczekała się dotąd całościowych monografii, a o niektórych posiadamy zaledwie fragmentaryczne informacje. Tymczasem, jak to już nadmieniono wyżej, kanonicy regularni odegrali jedną z pierwszorzędných ról, zwłaszcza w okresie wczesnego chrześcijaństwa na ziemiach polskich, który zbiega się z procesem powstawania państwa, tzn. od XI do XIV wieku.

Ogromny wkład zakonu kanonicznego w kulturalne dziedzictwo kraju ukazała, aczkolwiek tylko w minimalnym zakresie, m.in. wystawa *Ornamenta Ecclesiae Poloniae* zorganizowana na przełomie maja i sierpnia 1999 roku na

---

klasztorów w Polsce, Toruń 1995, s. 150-153; B. Kurbis, O początkach kanonii w Trzemesznie, s. 327-343; M. Brust, Początki urbanizacji, s. 27-28.

⁶ Dzieje klasztoru w Czerwińsku, red. E. Wolbromski, Lublin 1997.

⁷ K. Łatak, La prevostura di Mstów e i suoi prevosti dalla fondazione alla soppressione. „Salvator Mundi” 123:2001, s. 35-38; Tenże, Obraz Matki Boskiej Mstowskiej i jego kult, Kraków 1999; Tenże, Sanktuarium Matki Bożej Mstowskiej, Ełk 2000.

⁸ R. Chwaliszewski, Wysoka. Poaugustiański zespół klasztorny, Piła 1998; B. Krzyślak, Dawny kościół i klasztor kanoników regularnych laterańskich w Wysokiej, „Rocznik Nadnotecki” 22:1991, s. 47-56

⁹ E. Zielińska, Biblioteka konwentu kanoników regularnych w Kraśniku w drugiej połowie XV wieku, w: Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski, s. 105-112; Tenże, Kontakty konwentu kanoników regularnych w Kraśniku z jego otoczeniem społecznym w drugiej połowie XV i XVI wieku w świetle księgozbioru klasztorowego, w: Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym, s. 233-239; Tenże, Siedemnastowieczna pieczęć klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Kraśniku, w: Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej, Lublin 1998, s. 63-73.

¹⁰ S. Ryłko, Patron Kazimierza błog. Stanisława Sołtysa zwany Kazimierczykiem, Kraków 1997; Tenże Droga do kanonizacji błog. Stanisława Sołtysa zwanego Kazimierczykiem, Kraków 1997; H. D. Wojtyńska, Duchowość kanoników regularnych. „Saeculum Christianum” 3:1996, s. 125-130; I. Pietrkiewicz, Calendarium prudens simplicitas ze zbiorów biblioteki Bożego Ciała w Krakowie. „Nasza Przeszłość” 90:1998, s. 465-472; Tenże, Księgozbiór konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Nasza Przeszłość” 92:1999, s. 485-497; K. Łatak, Die Regularkanoniker in Polen. Krakau-Kazimierz, w: Die Stifte der Augustiner-Chorherren in Osterreich, Sudtirol und Polen, Klosterneuburg-Wien 1997, s. 469-519; Tenże, L'Ordine dei canonici regolari ed i suoi primi centri in Polonia. „Salvator Mundi” 119:1998, s. 34-40; Tenże, La prevostura del Corpus Christi di Cracovia ed i suoi prevosti. „Salvator Mundi” 118:1997, s. 27-31; Tenże, La provincia polacca dei canonici regolari lateranensi e i suoi visitatori. „Salvator Mundi” 121:1999, s. 36-41; Tenże, Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku, Ełk 1999; Tenże, La formazione iniziale alla vita religiosa presso i canonici regolari lateranensi di Cracovia prima del Concilio di Trento, Roma 2000; Tenże, Krakowska kongregacja kanoników regularnych Bożego Ciała, w: Encyklopedia Katolicka, t. 8, Lublin 2000, k. 587-590; Tenże, Kanonicy regularni laterańscy kongregacji krakowskiej. Ogólny zarys dziejów, w: Ełckie Studia Teologiczne, t. 1, Ełk 2000, s. 147-164.

¹¹ M. Derwich, Stan i potrzeba badań, s. 61.

Zamku Królewskim w Warszawie dla uczczenia dwudziestolecia pontyfikatu papieża Jana Pawła II. Można było wówczas podziwiać z bliska kielichy pokanonickiego opactwa w Trzemesznie, a także kielich i ewangeliarz pokanonickiego opactwa w Czerwińsku, jedne z najstarszych i najcenniejszych zabytków polskiej kultury¹².

Nie mniej wartościową inicjatywą ukazującą znaczenie i rolę kulturotwórczą zakonu kanonickiego w dziejach Polski była wystawa precjozów klasztoru Bożego Ciała zorganizowana w 1995 roku w pałacu *Krzysztofora* przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa w ramach prezentacji skarbów krakowskich klasztorów. Wśród znacznej ilości pamiątek pokazano wówczas m.in. cenną kolekcję dokumentów pergaminowych z pieczęciami majestatycznymi królów od Władysława Łokietka począwszy, szereg kodeksów i antyfonarzy bogato iluminowanych z XV wieku, najstarsze druki krakowskie wydane w 1475 roku w oficynie Kaspra Straubego, wiele wartościowych obrazów na czele z gotyckim wizerunkiem Matki Boskiej Roudnickiej z trzeciej ćwierci XIV wieku; pomiędzy przedmiotami rzemiosła sakralnego miejsce naczelne zajął krzyż romański z przełomu XII/XIII wieku roboty limuzyjskiej, jeden z nielicznych tego typu przykładów w Europie, a następnie kwatery witrażowe z końca XIV wieku, wspaniałe gotyckie preteksty ornatów z 1415 i 1440 roku, kapy z XVI-XVII wieku, monstrancja wieżyczkowa z XV wieku, misa późnogotycka z przełomu XV/XVI wieku, kielichy, relikwiarze, kadzielnice, wazy tureckie dekorowane wersetami Koranu i wiele innych w większości z XVII-XVIII wieku¹³. Wystawę krakowską zwiedziło kilka tysięcy osób pozostawiając niezwykle interesujące uwagi i postulaty w księdze pamiątkowej, zwłaszcza aby kanonicy regularni zostali wydobyti z mapy zapomnianych i stali się przedmiotem szerszych studiów na równi z innymi obserwacjami średniowiecznymi.

2. Zakon kanoników regularnych

Kanonicy regularni są wśród zakonów zjawiskiem nietypowym. Nie mają, jak inne zakony, założyciela w ścisłym znaczeniu tego słowa. Pojawili się w następstwie dążeń do usprawnienia organizacji Kościoła przez powołanie do życia wspólnot duchownych, które łączyły zalety mnichów z działalnością duszpasterską kleru diecezjalnego. Wspólnoty te zaczęły

---

¹² *Ornamenta Ecclesiae Poloniae. Skarby sztuki sakralnej wiek X-XVIII*, Warszawa 1999, s. 68-69, 74-79, 81, 88.

¹³ Wystawa zbiegła się z obchodami 590 rocznicy założenia klasztoru, trwała od 19 czerwca do 19 listopada 1995 roku. Zob. ABC, Folder wystawy, mpis, b. sygn.; J. Rubiś, *Klasztorne skarby*, „Echo Krakowa” 216:1995, s. 1, 5.

powstawać z inicjatywy różnych biskupów na przełomie IV/V wieku, m.in. św. Augustyna, biskupa Hippony w Afryce Północnej. W V wieku wspólnot kłeryckich było już sporo, istniały w wielu prowincjach kościelnych. Regularyzacja owych wspólnot rozpoczęła się w VIII wieku i trwała do połowy wieku XI, tzn. do synodu laterańskiego w 1059 roku, czego przykładem może być wspólnota kanonicka w Hildesheim w Niemczech oraz wspólnota kanonicka w Saint-Maurice w Szwajcarii. Synod oraz postępująca w ślad za nim reforma gregoriańska w Kościele wykrystalizowały ostatecznie struktury zakonu, opierając jego życie na regule św. Augustyna¹⁴. W XII wieku, czyli bezpośrednim kontekście reformy gregoriańskiej, powstało tak wiele grup kanonickich, że wiek ten nazwano w historiografii „wiekiem kanoników regularnych”¹⁵. Aktywność ruchu kanoniczego w XI i XII wieku porównać można jedynie z rozmachem działań mendykantów w XIII wieku i jezuitów w XVI wieku.

Rozbity na różne kongregacje zakon kanoników regularnych odegrał wybitną rolę w dziejach kultury średniowiecznej, czego najlepszym przykładem jest opactwo św. Wiktora w Paryżu z działalnością uniwersytecką wielu jego członków, opactwo św. Rufa i św. Kwintyniusza we Francji z działalnością prepozyta Walo, legata w Polsce w latach 1103-1104, z którym współpracował biskup wrocławski Piotr, opactwo w Reichersbergu z działalnością pisarską kanonika Gerhoha, opactwo św. Krzyża w Mortara i św. Piotra in Coelo Aureo w Pawii, opactwo w Windesheim z działalnością Jana Buscha, opactwo w Zwolle z działalnością Tomasza a Kempis, opactwo w Sankt Florian w Austrii, z którym łączą się losy *Psalterza floriańskiego* czy wreszcie prepozytura w Roudnicach na terenie czesko-morawskim, której kanonicy należeli do współtwórców ruchu *devotionis modernae*. Według badań C. Eggera oraz F. Petit w Europie średniowiecznej zakon miał ponad 2500 ośrodków, które w różny sposób przyczyniły się do rozwoju cywilizacji¹⁶.

¹⁴ C. Egger, *Canonici regolari*, DIP, II, s. 50; R. Gregoire, *La vocazione sacerdotale. I canonici regolari nel medioevo*, Roma 1982, s. 19-20; M. Tritscher, *Chanoines reguliers de Saint-Augustin. Des temoins pour notre temps*, Strasbourg 1997, s. 5-10; E. Sastre Santos, *La vita religiosa nella storia della Chiesa e della società*, Milano 1997, s. 268-289; M. Banaszak, *Historia Kościoła*, t. 1, Warszawa 1989, s. 171-174; K. Łatak, *Kanonicy regularni*, s. 16-25.

¹⁵ K. Bols, *Das Jahrhundert der Augustinerchorherren*, w: *Historiographia Medievalis*, Darmstadt 1988, s. 1-17; Tenze, *Regularkanoniker (Augustinerchorherren) und Seelsorge in Kirche und Gesellschaft des europaischen 12. Jahrhundert*, Munchen 1979, s. 9-55.

¹⁶ C. Egger, *Canonici regolari*, s. 50; F. Petit, *La reforme de pretres au moyen age*, Paris 1968, s. 10; R. Gregoire, *La vocazione sacerdotale*, s. 19-20; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, Kraków 1964, s. 40-46; M. Tritscher, *Chanoines reguliers*, s. 10; M. Daniluk, *Kanonicy regularni*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, k. 590-595..

3. Początki zakonu kanoników regularnych w Polsce

Do Polski pierwsze grupy kanonickie dotarły już w XI wieku, aczkolwiek źródła pisane poświadczają ich obecność na ziemiach polskich dopiero w pierwszej połowie XII wieku. Najstarszymi ośrodkami kanonikatu regularnego w Polsce były prepozytury: w Trzemesznie, we Wrocławiu na Piasku oraz w Czerwińsku¹⁷. Dokładne uchwycenie ich początków i charakteru jest jednak zadaniem wyjątkowo trudnym, wywołującym od dawna - i dalekie dziś jeszcze do zakończenia - dyskusje naukowe. Przez długi czas ich rodowód wyprowadzano z Włoch od pierwszej kongregacji laterańskiej. W Polsce Jan Długosz, Jan Augustyn Biesiekierski, Krzysztof Łoniewski, Jacek Liberiusz, Hiacynt Paprocki, Stefan Ranatowicz, Stefan Damalewicz, Michał Akwilin Gorczyński, Jan Łukowski i jeszcze Józef Augustyn Błachut, zaś Gabriele Pennotto, P.C. Molinet i J.A. Zunggo na Zachodzie pisali, że kanonicy najstarszego klasztoru w Trzemesznie przybyli z Verony, a fundację kanonii datowali na czasy Mieszka I, czyli X wiek¹⁸. Fundację klasztoru czerwińskiego datowano najczęściej na 1073 lub 1117 rok¹⁹, zaś wrocławską na 1108 rok²⁰. Badania zainicjowane przez Władysława

---

¹⁷ KDWP, I, n. 11; CDS, VII, s. 20-21; CDP, I, s. 3; W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce, s. 193-200; K. Łatak, Początki ruchu kanonickiego na ziemiach polskich, s. 232; J. Dobosz, Dokument Mieszka III Starego, s. 87-106; B. Kurbisowa, O początkach kanonii w Trzemesznie, w: Europa-Słowiańszczyzna-Polska, Poznań 1970, s. 327-342; A. Bachulski, Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku, Warszawa 1929, s. 7; A. Pobóg-Lenartowicz, Stan badań nad klasztorem kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu. „Acta Uniwersytetu Wrocławskiego” 101:1992, s. 85; M. Brust, Początki urbanizacji w dobrach klasztornych Wielkopolski, s. 27-28; W. Mrozowicz, Kanonicy regularni św. Augustyna (augustianie) na Śląsku, „Sobótka” 3-4:1998, s. 401-402.

¹⁸ J. Długosz, Annales, I-II, Warszawa 1964, s. 226, 239. Molinet, opierając się na relacji Jacka Liberiusza, tak pisał o początkach kanonikatu regularnego w Polsce: „L’Ordre des Chanoines Reguliers est aussi ancien en ce Royaume que la Religion Catholique, puisque je trouve dans les memoires qui nous ont este envoyez de ce pais la, par le R.P. Hiacinthe Liberi Docteur en Theologie et Prevost du Monastere du Saint Sacrement a Cracovie, que la premiere Abbaye y a este fondee environ l’an 970 au bourg de Tremesse, au Diocese de Gnesne, par Miecislav Roy de Pologne, pour des Chanoines Reguliers, qu’il fit venir de Verone en Italie. Cette Abbaye est a present fort illustre”. Zob. P.C. Molinet, Figures des differents habits des Chanoines Reguliers, Paris 1666, s. 99; G. Pennotus, Generalis totius sacri ordinis clericorum canonicorum historia tripartite, Roma 1624; J. A. Zunggo, Historiae generalis et specialis de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus, Ratisbonae 1724; J. A. Biesiekierski, Krótka nauka o czci i poszanowaniu Obrazów Świętych, Kraków 1624; J. A. Błachut, W pięćsetną rocznicę założenia klasztoru Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie, Kraków 1905; M. A. Gorczyński, Schema de canonicis regularibus lateranensibus Congregationis Cracoviensis, Kraków 1707.

¹⁹ W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce, s. 196.

²⁰ Tamże.

Abrahama i kontynuowane w okresie powojennym przez Jerzego Kłoczowskiego, Stanisława Trawkowskiego, Czesława Deptułę, Franciszka Bogdana, Marka Derwicha, Annę Pobóg-Lenartowicz, autora niniejszego artykułu i innych przekonują raczej, że kanonicy regularni pierwszych polskich domów, z wyjątkiem może Trzemeszna, sprowadzeni zostali z terenów dzisiejszej Belgii (Leodium) albo południowej Francji z silnych tam ośrodków kanonikatu regularnego starszego, związanych jeszcze z pierwszą fazą reformy kanonickiej. Za słusnością tej tezy przemawiają m.in. imiona pierwszych prepozytów we Wrocławiu oraz w Czerwińsku. Opactwo wrocławskie aż do 1204 roku miało opatów o imionach wyraźnie wallońskich, jak Oger, Radulf, Rampert, Arnulf, Laurent czy Alard²¹. Podobnie w Czerwińsku do 1194 roku rządzą po kolei: Fabrald, Facold, Gwido, Fulkold²². W Trzemesznie jedynie w prepozycie Bernardzie można się dopatrywać obcego pochodzenia.

4. Prepozytury autonomiczne kanoników regularnych

Uważa się, że chronologicznie pierwszym ośrodkiem kanonikatu regularnego w Polsce była prepozytura w Trzemesznie. Jak należy wnosić z dotychczasowych ustaleń mogła ona powstać najwcześniej około połowy XI wieku. Kwestią otwartą pozostaje nadal osoba fundatora oraz kraj, z którego zakonnicy przybyli. Schyłek XI wieku przyniósł jej upadek, czego przyczyn można dopatrywać się w najazdach Pomorzan lub walkach o władzę między Bolesławem Krzywoustym a Zbigniewem. Odnowienie jej działalności w początkach XII wieku łączyć trzeba z Bolesławem Krzywoustym, czego ślady odnaleźć można w najstarszych świadectwach pisanych dotyczących prepozytury, m.in. dokumencie Mieszka Starego z 23 kwietnia 1145 roku²³. Prepozytury w Czerwińsku oraz Wrocławiu są późniejsze, aczkolwiek i ich początki przypadają na pierwszą połowę XII wieku. Organizację prepozytury czerwińskiej łączy się z działalnością biskupa płockiego Aleksandra

---

²¹ Pierwszy prepozyt trzemeszneński miał na imię Bernard. Zob. J. Łukowski, *Archiwum trzemeszneńskie*, Poznań 1881, s. 70. Zob. A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 39.

²² Zob. H. Folwarski, *Poczet opatów*, s. 80.

²³ J. Dobosz, *Dokument Mieszka III Starego*, s. 87-88; M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie*, w: *Z badań nad dziejami klasztorów w Polsce*, Toruń 1995, s. 150-153; B. Kurbis, *O początkach kanonii w Trzemesznie*, s. 327-343; M. Brust, *Początki urbanizacji*, s. 27-28; K. Józefowiczówna, *Trzemeszno. Klasztor św. Wojciecha w dwu pierwszych wiekach istnienia*, Warszawa 1978, *passim*; J. Chudziakowa, *Klasztor w Trzemesznie*, s. 365-372; W. Mrozowicz, *Kanonicy regularni*, s. 491-492.

z Malonne (1129-1156)²⁴, organizację prepozytury wrocławskiej z działalnością możnowładczej rodziny Piotra Włostowica, spokrewnionego z Bolesławem Krzywoustym oraz biskupa Waltera z Malonne (1149-1169)²⁵.

Spośród najstarszych fundacji kanoników regularnych prepozytura wrocławska była największym ośrodkiem w średniowiecznej Polsce. Budowę zespołu rozpoczął sam Piotr Włostowic, po jego śmierci prace kontynuowano pod patronatem wdowy po nim – Marii. Wznoszony kościół i klasztor utrzymane były w stylu romańskim. Z pierwotnej świątyni do dnia dzisiejszego zachował się tympanon erekcyjny, na którym Maria Włostowicowa trzyma w ręku kościół. Na podstawie tego modelu można przyjąć, że kościół był trójnawową bazyliką z dwoma wieżami i absydą od wschodu. Obecną świątynię gotycką, zachowaną w pierwotnym kształcie, wzniesli kanonicy w latach 1334-1425. Kościół jest budowlą orientowaną, halową, murowaną z cegły, trzynawową, o sześciu przęsłach, z prezbiterium zakończonym polgonalnie. Przęsła w nawie środkowej nakryte są sklepieniami trójdzielnymi – dziewięciopółowymi, wykonanymi ok. 1365 roku. Prostokątne filary międzynawowe o profilowanych narożach bez kapiteli, przechodzą w ostrokół arkad. W oknach bogate maswerki o późnogotyckich motywach. Aż do II wojny światowej kościół zachował we wnętrzu bogaty wystrój barokowy. W czasie działań wojennych w 1945 roku kościół zniszczono w 70%, unicestwiając jego piękne wyposażenie. W początkach XIII wieku w skład jej uposażenia wchodziło m.in. ok. 36 wsi, 2 mosty na Odrze, dziesięciny z 48 wsi; początkowo podlegały jej mniejsze prepozytury, jak mstowska, kaliska i zagańska; pod ich opieką znajdowały się także parafie w Krzydlinie Wielkiej, Kościelnej Wsi, Kamieńcu, Brzeziej Łące, Górcie, Mysłakowie, Sobótce, Strzelcach, Oleśnie i Wirach Świdnickich; prowadzili szkołę, szpital w samym Wrocławiu i w Oleśnicy; posiadali bogatą bibliotekę i skryptorium; w średniowieczu utrzymywali ożywione kontakty z Krakowem i jego akademią²⁶. Stan personalny opactwa wahał się od 12 do

---

²⁴ Zob. K. Dębski, *Bazylika czerwińska*, Warszawa 1993; K. Pacuski, *Uposażenie klasztoru czerwińskiego w XII-XVI wieku*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, s. 15; W. Mrozowicz, *Kanonicy regularni*, s. 401-402; M. Lewko, *Czerwińsk nad Wisłą*, EK, t. 3, s. 840-841; A. Radziwiński, *Związki klasztoru czerwińskiego i kanoników regularnych z instytucjami kościelnymi Płocka w średniowieczu*, „*Roczniki Historyczne*” 62:1996, s. 113-124.

²⁵ Zob. *Ostrów Tumski*. Wrocław, pod red. M. Żbik, Wrocław 2000, s. 16, 95-99; W. Mrozowicz, *Kanonicy regularni*, s. 401-413; A. Pobóg-Lenartowicz, *Stan badań*, s. 85-98.

²⁶ A. Pobóg-Lenartowicz, *Stosunki społeczne w dobrach klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do końca XV wieku*, s. 433n; E. Maleczyńska, *Polskie tradycje naukowe i uniwersyteckie Wrocławia*, Wrocław 1946.

40 zakonników²⁷. Spośród wielu jego wybitnych osobistości wspomnieć wypada przynajmniej opata Filipa (+1270), magistra prawa uniwersytetu bolońskiego, opata Jodoka z Głucholaz (+1447), kronikarza opactwa i regionu, Benedykta Jonsdorfa (+1503), również historyka, Macieja Herynga z Trzebnicy (+1429), kapelana króla Jagiełły i wielkiego benefaktora Uniwersytetu Krakowskiego, Benedykta z Poznania (+1527), autora żywotów świętych i kroniki książąt Śląska. Opactwo skasowano w 1810 roku.

Prepozyturze wrocławskiej niewiele pod względem posiadania i działalności ustępowała prepozytura trzemeszkańska podniesiona w 1441 roku do godności opactwa. Już w XII wieku kanonicy trzemeszkańscy posiadali 30 wsi i żrebi, 10 jezior, 3 karczmy, 3 targi, 1 młyn, liczne dochody z ceł, dziesięcin i opłat sądowych, 1 salinę k. Krakowa oraz ludność służebną i niewolną; w XIV wieku lokowali na prawie niemieckim kilkanaście wsi i 3 miasta, prowadzili szkołę, studium internum, skryptorium, szpital, zajmowali się pisarstwem, posiadali jedną z najbogatszych bibliotek w Wielkopolsce. Od opactwa zależały ośrodki filialne i zarazem parafialne w Górze Św. Małgorzaty, Gąsawie, Kamieńcu, Kazimierzu, Ryszewku i Wylatowie. Stan personalny opactwa wahał się od 12 zakonników w średniowieczu do 35 zakonników w XVIII wieku²⁸. Spośród wybitniejszych zakonników tego ośrodka wymienić trzeba prepozyta Andrzeja (+1435), komentatora pism św. Augustyna, gorliwego opiekuna szkoły przyklasztornej, skryptorium i biblioteki, Jana Złotkowskiego, cenionego kaligrafa kancelarii króla Kazimierza Jagiellończyka, oraz kopisty i iluminatora, który pracował również na zlecenie m.in. kard. Fryderyka Jagiellończyka i króla Aleksandra, Jakuba Pacosta (+1505), głośniego kaznodzieję i znanego bibliofila, Pawła z Sokolnik (+1513) i Stanisława Sierocińskiego (+1618), kompilatorów kronik opactwa, Stanisława Stefana Zegockiego, autora katalogu prepozytów i opatów, Stanisława Muscidesa (+1630), malarza, Michała Kościeszę Kosmowskiego (+1804), fundatora kolegium trzemeszkańskiego. Opactwo skasowano w kwietniu 1819 roku²⁹.

Dzięki licznym i hojnym darowiznom książąt mazowieckich i królów polskich również opactwo czerwińskie wnet stało się na Mazowszu najbogatsze i najokazalsze, tworząc poważny ośrodek życia religijnego,

---

²⁷ Najstarszy imienny wykaz zakonników opactwa pochodzi z 1212 roku. Byli tu wówczas: opat Witosław, Dobrota – przeor, Ulryk, Benedykt, Mikołaj, Jan, Bogusz i Bertold. Zob. *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 2, Warszawa 1959, s. 106.

²⁸ Najstarszy imienny wykaz zakonników zawiera dokument papieski z 1 I 1320 roku. Było ich tu wówczas 7: przełożony Mikołaj, kustosz Godun, Janusz, Warław, Waclaw, Bartłomiej i Jakub. Zob. *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 3, n. 153

²⁹ M. Brust, *Początki urbanizacji*, s. 27-28.

politycznego, kulturalnego i gospodarczego. Ufortyfikowane odparło niejedną najazd Pomorzan, Prusów, Litwinów, Jaćwingów i Krzyżaków. Budowę zespołu rozpoczęto w 1124 roku, przed rokiem 1155 kościół już stał. Obecna bryła kościoła i jego układ przestrzenny niewiele odbiega od stanu pierwotnego. Trójnawowa świątynia o charakterze wydłużonej bazyliki bez transeptu, z trzema absydami od wschodu i dwoma wieżami od zachodu, wzniesiona z regularnych ciosów z granitu polnego, została przebudowana po pożarze w 1328 roku. W jej murach Jakub Kurdwanowski, biskup płocki wygłosił w 1410 roku podniosłe kazanie o sprawiedliwej wojnie wobec króla Jagiełły i rycerstwa zdążającym przeciw Krzyżakom pod Grunwald. W XVII wieku czerwiński zespół klasztorny został ponownie przebudowany. Wówczas to wzniesiono fasadę kościoła, a także zmieniono dawny wystrój jego wnętrza, nadając mu wygląd barokowy. Ołtarz główny wykonano w Krakowie. Doskonale jednak zachowało się kilka kolumn oryginalnych, portal z XII wieku, a także romańskie freski z I poł. XIII wieku. W zabudowaniach klasztornych dwu i trójkondygnacyjnych, skupiających się wokół dwóch dziedzińców, posiadających układ wczesnogotycki, pozostały ślady budowy z XIII wieku. W kilku pomieszczeniach zachowały się gotyckie gwiazdzisto-sięciowe oraz krzyształowe sklepienia, a także renesansowa polichromia. Kanonicy czerwińscy jako jedni z pierwszych w Polsce dali ludności zorganizowaną opiekę społeczną. Według dokumentu legata Opizona już w 1254 roku istniał w Czerwińsku szpital i dom opieki, w którym „wszyscy przybywający otrzymywali chętnie i szczerze pomoc duchową i materialną”³⁰. Prepozytura posiadała filie m.in. w Krasnem, Lubotyniu, Łomnej, Kochowie, Nasielsku, Pomiechowie, Skołatowie, Borzęcinie, Wieliszewie, Zuzeli, św. Jerzego w Warszawie oraz w Błoniu pod Warszawą. Stan personalny opactwa wahał się od 18 w średniowieczu do 46 kanoników w 1772 roku. Opactwo skasowano w 1819 roku.

Ale obok Trzemeszna, Czerwińska i Wrocławia istniały także autonomiczne prepozytury kanoników regularnych w Żaganiu, w Mstowie, w Kaliszu, w Krakowie, w Kłodawie, w Krzepicach, w Lubrańcu, w Oleśnie, w Kłobucku, w Kraśniku i w Kurozwękach. Wszystkie założone przed końcem XV wieku.

Prepozytura żagańska została ufundowana w 1217 roku przez księcia Henryka Brodatego. Jej pierwotną siedzibą był Nowogród Bobrzański, do Żagania przeniesioną ją w 1284 roku. Początkowo była kanonią filialną opactwa wrocławskiego, autonomię i tytuł opactwa uzyskała w 1260 roku. Od opactwa żagańskiego zależały później prepozytury w Nowogrodzie

---

³⁰ K. Dębski, Bazylika czerwińska, s. 8-10.

Bobrzańskim, Bytomiu nad Odra, Warzynie i Zielonej Górze. Już w średniowieczu opactwo posiadało jedną z najbogatszych bibliotek w skali europejskiej, funkcjonowało tu także doskonale skryptorium i studium teologiczne. Stan personalny opactwa wahał się od 13 do 25 kanoników. Spośród nich na wzmiankę zasłużył m.in. opat Ludolf, autor kroniki klasztornej, aktywny uczestnik kilku wrocławskich synodów diecezjalnych, autor znanych mów przeciw wiceliftom; Bernard Fabri, uczestnik soboru w Bazylei. Ale zakonnikami tego opactwa byli również ks. Stefan, oskarżony o głoszenie nauk Wiclefa i spalony na stosie w 1398 roku oraz opat Paweł z Lwówka, który w 1524 roku próbował dokonać luterńskiego przewrotu w opactwie. W XVIII wieku działał tu opat Felbiger, wielki pedagog i reformator szkolnictwa, a zwłaszcza katechetyki. Opactwo posiadało jedną z najbogatszych bibliotek w skali europejskiej. Opactwo skasowano w 1810 roku³¹.

Początki prepozytury mstowskiej sięgają połowy XII wieku, aczkolwiek przywilej fundacyjny uzyskała dopiero w 1220 roku od biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża. I ta prepozytura była pierwotnie filią opactwa wrocławskiego, autonomię uzyskała dopiero w 1441 roku od prymasa Wincentego Kota na synodzie w Łęczycy. Pierwszy murowany zespół klasztorny został wzniesiony na przełomie XII/XIII wieku. Rozbudował go w stylu gotyckim prepozyt Mikołaj Isner (+1456), a następnie prepozyt Mikołaj Wyżycki w ostatnich latach XVII wieku. W pierwszej połowie XVII wieku zespół otoczono murami z basztami obronnymi. Od prepozytury mstowskiej zależały później parafie w Olsztynie pod Częstochową, Rędzinach i Żdżarach. Przy klasztorze już w XIV wieku funkcjonowała szkoła. Jego stan personalny wahał się od 10 do 20 zakonników³². Do grona wybitniejszych zakonników tego ośrodka należeli prepozyt Mikołaj Isner (+1457), prepozyt Mikołaj Leniek (+1599), prepozyt Mikołaj Wyżycki (+1705), później biskup chełmski, prepozyt Ignacy Augustyn Kozierowski (+1791), później także biskup pomocniczy gnieźnieński, ks. Bartłomiej Żywiecki (+1666), autor tzw. modlitewnika mstowskiego i twórca pieśni maryjnych, ks. Albin Łęczyński (+1735), architekt i pisarz teologiczny, ks. Herkulan Lammel (+1778), muzyk. Prepozyturę skasowano w kwietniu 1819 roku³³.

³¹ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 45-52.

³² Najstarszy wykaz imienny zakonników pochodzi z 1471 roku. Było ich tu wówczas 10: prepozyt Jakub, kustosz Świętosław, Albert, Wojciech, Stanisław, Paweł, Jan i Maciej. Zob. K. Łatak, *Sanktuarium*, s. 26; M. Kantor-Mirski, *Warowny klasztor w Mstowie*, Sosnowiec 1929.

³³ Tamże, s. 39-40; K. Łatak, *Sanktuarium*, s. 23-30.

Prepozytura przy kościele św. Mikołaja w Kaliszu została ufundowana w 1358 roku przez Kazimierza Wielkiego³⁴. W 1441 roku uniezależniła się od opactwa wrocławskiego, co zatwierdził prymas Wincenty Kot na synodzie w Łęczycy. Miała dependencje w Kotłowie, Kucharach i Miksztaście. Jej stan personalny wahał się od 9 do 15 zakonników. Spośród jej zakonników na wzmiankę zasłużył prepozyt Paweł Reichart, który w 1463 roku został nawet powołany na urząd opata we Wrocławiu. Prepozyturę skasowano w 1810 roku³⁵. W 1992 roku pokanonicki kościół św. Mikołaja został podniesiony do godności katedry diecezji kaliskiej.

Prepozyturę krakowską przy kościele Bożego Ciała na Kazimierzu ufundowała para królewska Jadwiga Andegaweńska i Władysław Jagiełło w ramach szerszej polityki kościelnej. Kanonicy regularni przybyli tu w ostatnich latach XIV wieku z prepozytury w Kłodzku, która była filią głośnego ośrodka w Roudnicach pod Pragą. Ale dokument fundacyjny król wystawił dopiero 26 marca 1405 roku. Kanonicy, przy dużym wsparciu dworu królewskiego, dokończyli rozpoczętą przez Kazimierza Wielkiego budowę kościoła farnego, wzniesli także interesujący zespół budynków klasztornych, o których z wielkim uznaniem pisał Jan Długosz. Prowadzili cieszącą się uznaniem społecznym szkołę, studiował w niej sam Andrzej Frycz Modrzewski. Trudnili się pisarstwem, zgromadzili bogaty księgozbiór z którego do dzisiaj zachowało się 238 inkunabułów i ponad 7 tys. starodruków. Utrzymywali ożywione kontakty z Akademią Krakowską. W 1859 roku prepozytura została włączona do kongregacji włoskiej kanoników regularnych laterańskich, a w 1861 roku uzyskała tytuł opactwa. Od 1952 roku jest domem głównym polskiej prowincji zakonu. Stan personalny prepozytury, a następnie opactwa wahał się od 6 do 57 zakonników. Spośród jej zakonników na wymienienie zasłużyli błog. Stanisław Kazimierczyk (+1489), malarz Jan z Nysy (+po 1490), kaznodzieja Jacek Liberiusz (+1673), historyk Stefan Ranatowicz (+1694), prawnik Jan Herkulan Matuszewicz (+1737), moralista Jan Kanty Chodani (+1823), opaci Stanisław Słotwiński (+1905) i Józef Górny (+1938), historyk i publicysta Józef Augustyn Błachut (+1927)³⁶.

Prepozytura kłódawska została ufundowana z inicjatywy Pawła Włodkowica, profesora i rektora Uniwersytetu Krakowskiego, w sierpniu 1427 roku. Pierwsza kapituła konwentualna składała się z kanoników sprowadzonych z dwóch ośrodków, a mianowicie opactwa trzemesznieńskiego

³⁴ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 40-41.

³⁵ A. Chodyński, *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu*, Poznań 1872.

³⁶ K. Łatak, *Kanonicy regularni, passim*; J. A. BŁACHUT, *Klasztor Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie*, Kraków 1905.

i prepozytury krakowskiej. Zespół klasztorny przy istniejącym już kościele św. Idziego wzniesiono w XV wieku. W XVII wieku zarówno kościół, jak i budynki klasztorne nieco przebudowano nadając im styl renesansowo-barokowy. Po kasacie prepozytury, która nastąpiła w 1809 roku, kościół i klasztor rozebrano. Z ich murów wzniesiono w mieście ratusz i jatki rzeźnicze. Prepozytura miała dependencje w Rdotowie i Sobótce. Jej stan personalny wahał się od 6 do 12 zakonników³⁷. Tu działali m.in. Sędziwój z Czechła (+1476), profesor Akademii Krakowskiej, autor prac teologicznych i kanonistycznych³⁸, oraz Stefan Damalewicz (+1673), historyk, hagiograf oraz autor wielu dysertacji teologicznych³⁹.

Prepozytura kłobucka powstała z fundacji Jana Długosza starszego, historyka, sekretarza kard. Zbigniewa Oleśnickiego i wychowawcy synów króla Kazimierza Jagiellończyka. Dokument fundacyjny wystawiono 1 sierpnia 1454 roku. Budowę murowanego zespołu klasztornego z nowym kościołem rozpoczęto w 1477 roku z inicjatywy samego fundatora, ukończono ją przed 1500 rokiem. Gotycki zespół klasztorny przebudowano w latach 1601-1609 przy finansowym współudziale starosty krzepickiego Mikołaja Wolskiego. Prepozytura miała tylko jedną dependencję – w Truskolasach. Jej stan personalny wahał się od 4 do 10 zakonników. Do grona wybitniejszych należeli prepozyt Andrzej (+1485), budowniczy zespołu klasztornego, przyjaciel fundatora i autor najstarszej kroniki klasztornej, Tomasz Zdunek (+1635) oraz prepozyt Antoni Wybranowski (+1806). Tu przez pewien czas urząd prepozyta pełnił także Aleksander Galiński, kandydat na biskupa pomocniczego w Smoleńsku w 1680 roku. W latach 1677-1701 prepozytura należała do kongregacji krakowskiej. W drugiej połowie XVIII wieku przeżywała poważny kryzys duchowy i materialny. Prepozyturę skasowano w lutym 1809 roku⁴⁰.

³⁷ A. Chodyński, Stefan Damalewicz historyk, przełożony kanoników laterańskich w Kaliszu, Poznań 1872.

³⁸ Był znanym koncyliarystą, uczestniczył w soborze w Ferrarze i w Bazylei, w latach 1458-1476 pełnił urząd prepozyta klasztoru, brał udział w sejmie w Brześciu (1463) i traktacie toruńskim (1466) jako ekspert w sprawach krzyżackich. Obok wykształcenia teologicznego miał dużą wiedzę humanistyczną, interesował się zwłaszcza historią, ułożył dwie kolekcje tekstów kronikarskich i hagiograficznych, zdobywając tym zasługi dla historiografii polskiej. Przyjaźnił się z Janem Długoszem.

³⁹ Damalewicz zasłużył się głównie dla historii Kościoła w Polsce przez kontynuowanie Długoszowych katalogów arcybiskupów gnieźnieńskich i biskupów kujawskich, dla hagiografii przez opracowanie żywotów błg. Bogumiła i św. Wojciecha, a dla teologii przez wydanie dwóch dysertacji z zakresu teologii moralnej.

⁴⁰ J. Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, t. 3, s. 164; M. A. Gorceżyński, Schema de canonicis, s. 97-98; Kłobuc. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939), red. F. Kiryk, Kraków 1998; K. Łatak, Kanonicy regularni, s. 85-86.

Prepozyturę krzepicką ufundował w 1466 roku Hińcza z Rogowa, kasztelana sandomierskiego. Dokument fundacyjny został wystawiony 29 kwietnia. Tego samego roku, dnia 8 maja, fundację zatwierdził arcybiskup gnieźnieński Jan Gruszczyński. Uposażenie przewidywało tu 9 zakonników⁴¹. Prepozytura miała tylko jedną placówkę filialną w Starokrzepicach. Kościół przy którym osadzono kanoników był murowany w stylu gotyckim, wzniesiono go jeszcze za panowania Kazimierza Wielkiego. Po pożarze w 1628 roku świątynię gruntownie przebudowano nadając jej styl barokowy. Konsekwował ją w kwietniu 1633 roku biskup Tomasz Oborski. Pierwszym budynkiem klasztornym była stara, drewniana plebania. Ponieważ fundator nie podjął budowy klasztoru, a stara plebania chyliła się ku upadkowi, kanonicy w 1486 roku zakupili piętrowy dom wójtowski z bali dębowych, który przystosowali do potrzeb klasztornych. Ok. 1510 roku przystąpiono do budowy klasztoru murowanego, który przetrwał do naszych czasów. W 1521 roku piętrowy budynek był już gotowy. Spośród działających tu zakonników na wzmiankę zasłużyli prepozyt Paweł (+1531), praktykujący lekarz, któremu dla stosowania w leczeniu metod niekonwencjonalnych wytoczono proces o uprawianie czarnej magii, oraz Andrzej Załost (+1670), autor pierwszej kroniki klasztornej. Prepozyturę skasowano w grudniu 1809 roku⁴².

Prepozyturę kraśnicką ufundował Jan Rabsztyński z Tęczyna, kasztelan wiślicki i starosta sandomierski, bliski współpracownik króla Kazimierza Jagiellończyka. Dokument fundacyjny kanonicy otrzymali 18 maja 1468 roku. Kościół wzniesiono w XV wieku. Jego przebudowy w stylu gotycko-renesansowym dokonał Jan Gabriel Tęczyński ok. 1541 roku. Obecne wyposażenie wnętrza kościoła pochodzi z pierwszej połowy XVII wieku. Dużą wartość artystyczną posiadają zwłaszcza późnorenesansowy ołtarz główny, barokowe ołtarze w nawie głównej, stalle i ławy kolatorskie w prezbiterium, a także cykl obrazów z warsztatu Tomasza Dolabelli. Budynek klasztorny był pierwotnie drewniany. Budowę zespołu murowanego, który przetrwał do naszych czasów, rozpoczęto na początku XVI wieku, zaś ukończono w drugiej połowie XVII wieku. Stan personalny tego ośrodka wahał się od 6 do 14 zakonników. Zgromadzenie zasłynęło z dobrze prowadzonej szkoły, szpitala, skryptorium i bogatej biblioteki. Już w 1500 roku biblioteka klasztorna posiadała przynajmniej 40 kodeksów rękopiśmiennych i 100 inkunabułów. Tu działali m.in. Jan z Lublina (+1552), organista, kompozytor i autor słynnej Tabulatury organowej z ok. 1540 roku,

---

⁴¹ S. Muznerowski, *Krzepice w przeszłości*, Włocławek 1914, s. 101-119; Z. Zyglewski, *Klasztorne fundacje możnowładztwa koronnego w okresie jagiellońskim. Zarys problematyki*, w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, Opole-Wrocław 1995, s. 128.

⁴² Tamże; K. Łatak, *Kanonicy regularni*, s. 30.

kanonista Jan z Turobina (+1572), publicysta teologiczny Jan Augustyn Biesiekierski (+1635), kaznodzieja Ludwik Fańciszewski (+1667), filozof i teolog Jan Kącki (+1709) oraz społecznik i promotor nowoczesnego szkolnictwa Antoni Lubaczewski (+1853). Prepozyturę skasowano w 1864 roku w odwecie za poparcie i udział zakonników w powstaniu styczniowym⁴³.

Prepozytura w Kurozwękach została ufundowana w sierpniu 1487 roku przez Piotra Kurozwęckiego, podskarbiego koronnego, również bliskiego współpracownika króla Kazimierza Jagiellończyka. Przy dużym wsparciu finansowym fundatora i jego rodziny ukończono rozpoczęto już przed fundacją budowę kościoła oraz wzniesiono pierwotny zespół budynków klasztornych. W 1571 roku kościół i klasztor przejęli arianie, którzy w pobliskim Rakowie mieli swoją główną siedzibę. Kanonicy regularni powrócili tu jednak w 1594 roku, po procesie wytoczonym arianom przez prepozyta kongregacji Stanisława Manieckiego. Obecne wyposażenie wnętrza kościoła pochodzi z pierwszej połowy XVII wieku. Ołtarz główny, stalle kanonickie oraz ołtarze boczne w prezbiterium należące do wysokiej klasy dzieł sztuki snycerskiej wykonano w warsztatach krakowskich. W 1794 roku w czasie powstania kościuszkowskiego kościół i klasztor zostały zniszczone tak dalece, że na pokrycie kosztów remontów musiano sprzedać cenniejsze naczynia liturgiczne ze skarbcza. Wspólnota zakonna liczyła tu od 4 do 6 zakonników. W latach 1667-1675 urząd prepozyta pełnił tu Stefan Ranatowicz, znany historyk i kronikarz krakowski. Ośrodek zamknięto w kwietniu 1826 roku⁴⁴.

Prepozyturę lubrańską ufundował w 1497 roku Grzegorz z Lubrańca, były podkanclerzy królestwa, ale zakonnicy osiedli tu dopiero w 1500 roku. Fundację zatwierdził i uposażenie jego powiększył biskup Jan Lubrański w 1518 roku⁴⁵. Zespół klasztorny zaczął wznosić sam fundator, prace wykończono przy finansowym wsparciu jego bratanka biskupa Jana⁴⁶. Prepozytura miała ośrodki filialne w Bytoniu, Zgłowiączce i Wysokiej. Wspólnota zakonna liczyła tu od 6 do 10 zakonników. Spośród nich kulturą i działalnością wyróżnili się prepozyt Jan Augustyn Kwietniewicz (1687-

---

⁴³ M. A. Gorczyński, *Schema de canonicis*, s. 98; H. Gawarecki, *Lubelszczyzna*, Warszawa 1979, s. 272-276.

⁴⁴ M. A. Gorczyński, *Schema de canonicis*, s. 97.

⁴⁵ S. Muznerowski, *Lubraniec*, Włocławek 1910, s. 39-43; Z. Zyglewski, *Klasztorne fundacje możnowładztwa koronnego*, s. 128n.

⁴⁶ Zob. *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 4, z. 1, opr. A. Mietz i J. Pakulski, Włocławek-Toruń 1985, s. 62-63.

1729), Kazimierz Noryszkiewicz i Andrzej Czapliński. Prepozyturę skasowano w 1810 roku⁴⁷.

Prepozytury autonomiczne kanoników regularnych zajmowały się zasadniczo duszpasterstwem parafialnym, ale, jak to już zaznaczono wcześniej, prowadziły też bogatą działalność gospodarczą, szkoły, apteki, szpitale i przytułki, skryptoria, dbały o splendor budowli sakralnych⁴⁸, wydały kilku świątobliwych, wielu znaczących pisarzy teologicznych, biskupów, a także wybitnych twórców i mecenasów dzieł sztuki.

Do grona świątobliwych spośród kanoników regularnych, obok Stanisława Kazimierczyka (1433-1489) beatyfikowanego w 1993 roku, hagiografowie zaliczają także Sędziwoja z Czechła (+1476), Bartłomieja z Oprzeszowa (+1606), Adama Syboviusza (+1607), Mikołaja z Radomska (+1610) i Wojciecha Sowińskiego (+1636)⁴⁹.

Wśród pisarzy teologicznych na uwagę naukową zasłużyli: Michał z Janowca (XV w.), Andrzej (+1435), Jakub z Koźlej Szyi (+1447), Dersław Borzymowski (+1452), Sędziwój z Czechła (+1476), Andrzej Drażyński (+1522), Benedykt z Poznania (+1527), Stanisław Zakrzewski (XVII w.), Paweł Pukał (+1631), Jan Augustyn Biesiekierski (+1635), Andrzej Honczel Mokrski (+1649), Krzysztof Łoniewski (+1656), Stefan Ranatowicz (+1694), Stefan Damalewicz (+1673), Jacek Liberiusz (+1673), Jan Kącki (+1709), Sebastian Kotarski (+1740), Jan Akwilin Solecki (+1730), Jerzy Franciszek Laskowski (XVII/XVIII w.), Albin Stanisław Łęczyński (+1735), Piotr Łasiński (+1707), Stanisław Stefan Grabia (XVIII w.), Michał Akwilin Gorczyński (+1713), Jan Herkulan Matuszewicz (+1737), Wojciech Bertrand Grabowski (+1770), Maciej Donacjan Axan (+1798), Łukasz Marszałkowski (+1822), Jan Kanty Chodani (+1823) i Józef Augustyn Błachut (+1927)⁵⁰.

Do godności biskupiej zostali wyniesieni: Bernard (+1175), biskup poznański, przedtem profes i opat w Trzemesznie; Aleksander Mieliński 1527-1584, biskup inflancki, przedtem opat w Trzemesznie; Giedziński Jerzy

⁴⁷ K. Stronczyński, *Opisy zabytków starożytności w guberni warszawskiej przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane*, t. 2, Warszawa 1851.

⁴⁸ A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 1994; *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, passim; J. Dobosz, *Dokument Mieszka III Starego*, passim; J. Samek, *Pozycja kościoła Bożego Ciała w sztuce Krakowa oraz jego rola w poczynaniach artystycznych kanoników regularnych kongregacji krakowskiej*, w: *Studia z dziejów kościoła Bożego Ciała*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1977, s. 14-37.

⁴⁹ Zob. *Święci w dziejach Krakowa*, opr. M. Czeakański, Kraków 1999; J. Mrówczyński, *Polscy kandydaci do chwały ołtarzy*, Wrocław 1987.

⁵⁰ Zob. *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, t. 1-4, Warszawa 1981-1983; H. D. Wojtyśka, *Nauka i nauczanie u kanoników regularnych*, passim.

(+1690), sufragan lwowski, przedtem profes prepozytury krakowskiej; Święcicki Mikołaj (+1707), biskup kijowski, przedtem opat w Trzemesznie; Święcicki Stanisław Jacek (+1696), sufragan żmudzki i biskup chełmski, przedtem profes i przeor opactwa czerwińskiego; Kozierowski Ignacy Augustyn (1709-1791), sufragan gnieźnieński, przedtem profes i prepozyt mstowski; Wyżycki Mikołaj Ignacy (+1705), biskup chełmski, przedtem profes prepozytury krakowskiej i prepozyt w Mstowie; Kosmowski Kościuszka Michał (1725-1804), sufragan gnieźnieński, przedtem profes i opat w Trzemesznie⁵¹.

Do grupy zaś wybitnych twórców i mecenasów dzieł kultury zalicza się kopistów i iluminatorów Szymona (+1452), Salomona Wierzbanowicza (+1484) i Jana Złotkowskiego (XV w.), malarza tablicowego Jana z Nysy (+po 1490), organistę i kompozytora Jana z Lublina (+1552) oraz malarza i snycerza Marcina (+1647).

Niestety, sporą szkodę prepozyturom autonomicznym kanoników regularnych, zwłaszcza na Śląsku, przyniosło mylenie i utożsamianie ich z ośrodkami augustianów eremitów, co zauważył już Witold Nowodworski w 1966 roku w recenzji pracy Alfreda Świerka na temat biblioteki pokanonickiego opactwa w Żaganiu⁵². Warto zatem przypomnieć w tym miejscu, że kanonicy regularni (*ordo canonicorum regularium sancti Augustini*) i augustianie (*ordo eremitarium sancti augustini*) to dwie różne instytucje zarówno co do genezy, jak i historii. Kanonicy regularni byli od zawsze zakonem kleryckim, augustianie eremickim. Historia pierwszych wyprzedza czasy reformy gregoriańskiej, historia drugich zaczyna się we Włoszech w XIII wieku na podłożu silnego tam ruchu o charakterze eremickim. W 1243 roku Stolica Apostolska, porządkując sprawy zakonne w Toskanii, złączyła egzystujące w tym regionie liczne ośrodki eremickie, powstałe nie wcześniej niż pod koniec XII wieku, w jedno zgromadzenie. Utworzonemu zgromadzeniu narzucono regułę św. Augustyna, gdyż po pierwsze była ona jedną z czterech reguł przyjętych przez sobór laterański IV w 1215 roku, a po drugie, ze względu na swe umiarkowanie w zakresie dyscypliny dawała większą szansę na szybką integrację wewnętrzną nowemu zgromadzeniu. Mylenie albo utożsamianie kanoników regularnych z augustianami prowadzi do wielu nieporozumień historycznych i całkowicie błędnych wniosków, czego przykładów dostarcza literatura na temat opactw w Żaganiu, Najśw. Maryi Panny we Wrocławiu, prepozytur w Kłodzku, w Wysokiej czy w końcu prepozytur czesko-morawskich (Roudnice, Praga-Karlshof, Sadska, Treboń, Jaromer, Borovany, Fulnek, Landskrouna,

⁵¹ Zob. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa 1992.

⁵² Zob. ABMK 12:1966, s.192-193.

Ołomuniec, Prostejov, Rokycany, Sternberk). W tych ośrodkach nigdy nie było augustianów, od początku do końca byli tu kanonicy regularni. Tymczasem historycy dość często łączą je z dziejami i kulturą augustianów⁵³. Słusznie więc upomnieli się ponownie o poprawność w nazewnictwie i wyraźne rozróżnianie tych dwóch instytutów zakonnych Kazimierz Łatak oraz Anna Pobóg-Lenartowicz⁵⁴.

5. Przynależność kongregacyjna prepozytur autonomicznych

W połowie XII wieku rozpoczęła się akcja wcielania i uzależniania najstarszych polskich domów kanoników regularnych od kongregacji arrowezyjskiej, co potwierdza bulla z 9 kwietnia 1193 roku papieża Celestyna III dla prepozytury wrocławskiej oraz przywilej z 25 grudnia 1220 roku Iwona Odrowąża, biskupa krakowskiego, dla prepozytury w Mstowie. Kongregacja arrowezyjska wykonywała jurysdykcję nad najstarszymi prepozyturami polskich kanoników regularnych jeszcze w XIV wieku, a przedstawiciele tychże, jak odnotował Walter z Cambrai, kronikarz arrowezyjskiego opactwa, przynajmniej w XIII wieku dość regularnie jeździli na kapituły generalne do Arrovaise. Opat wrocławski pełnił urząd jednego z czterech definatorów tejże kongregacji⁵⁵. Gwoli uczciwości odnotować tu trzeba, że przynależność klasztoru trzemeszneńskiego i czerwińskiego do kongregacji arrowezyjskiej bywa czasem kwestionowana⁵⁶.

W XV wieku prepozytury autonomiczne, z wyjątkiem Żagania, zerwały całkowicie związki z kongregacją i zwyczajami arrowezyjskimi, zwróciły się ku kongregacji laterańskiej, zatwierdzonej w 1446 roku przez papieża Eugeniusza IV i obdarzonej wieloma przywilejami przez jego następców. Najwcześniej, bo w grudniu 1503 roku, przywileje kongregacji laterańskiej uzyskała prepozytura Bożego Ciała w Krakowie. Opactwo

---

⁵³ T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 369; J. Krzyżaniakowa, *Władysław Jagiełło wobec klasztorów cysterskich*. „*Nasza Przeszłość*” 83:1994, s. 99-104; R. Chwaliszewski, *Wysoka, Poaugustiański zespół klasztorny, passim*; E. Maleczyńska, *Polskie tradycje naukowe i uniwersyteckie Wrocławia*, Wrocław 1946, s. 32.

⁵⁴ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 24; K. Łatak, *Początki ruchu kanonickiego na ziemiach polskich*, s. 231-232.

⁵⁵ S. Trawkowski, *Wprowadzenie zwyczajów arrowezyjskich*, s. 111-116; K. Łatak, *Początki ruchu kanonickiego*, s. 232-233; Cz. Deptuła, *Arrowezyjska reforma klasztorów w Polsce. Z problematyki przemian polskiego kanonikatu regularnego w średniowieczu*. „*RH*” 17:1969, s. 5-49; W. Mrozowicz, *Kanonicy regularni*, s. 401-402.

⁵⁶ W. Mrozowicz, *Kanonicy regularni*, s. 401-402; L. Milis, *L'ordre des chanoines reguliers d'Arrovaise*, s. 384-385.

w Czerwińsku uzyskało afiliację laterańską dnia 2 kwietnia 1514 roku⁵⁷. Najpóźniej przywileje kongregacji laterańskiej, tzn. w 1546 roku, uzyskała prepozytura w Kaliszu. Na początku XVII wieku polskie ośrodki dostosowały również strój do używanego przez włoskich kanoników kongregacji laterańskiej, co poświadczają prośby wnoszone do watykańskiej kongregacji obrzędów⁵⁸.

6. Kongregacje kanoników regularnych o organizacji centralistycznej

Obok prepozytur autonomicznych, przynależących najpierw do kongregacji arrowezyjskiej, a potem do kongregacji laterańskiej, były w Polsce także wspólnoty kanonickie o organizacji centralistycznej. Wspólnoty te reprezentowały bardzo zróżnicowany wachlarz postaw i programów, które nie zawsze doczekały się w Polsce szerszej akceptacji.

Najstarszą z tych wspólnot byli kanonicy regularni Stróże Grobu Świętego, nazywani popularnie bożogrobcami, a w Polsce miechowitami - od głównej siedziby, która znajdowała się w Miechowie. Przybyli oni do Polski w 1163 roku, sprowadzeni z Ziemi Świętej przez Jakśę z Miechowa, wielkiego możnowładcy małopolskiego, uczestnika drugiej wyprawy krzyżowej. Zajmowali się szeroko pojętą pracą duszpasterską, nauką i nauczaniem, szpitalnictwem, brali bardzo żywy udział w życiu politycznym i społecznym kraju, wydali kilku biskupów oraz kilkunastu pisarzy teologicznych, wśród których najbardziej zasłużonymi byli Stanisław Stojko (+1395), bp Przybysław (+1418), Tomasz Bylica (1542), bp Leonard Słończewski (+1562), Samuel Nakielski (+1652), Piotr Borowicz, autor katechizmu polskiego, Florian Bujdecki (+1765), bp Tomasz Nowiński (+1830) i Piotr Pękalski (+1874). Bożogrobcy mieli na ziemiach polskich ponad 30 placówek, m.in. w Gnieźnie, Grodzisku, Skaryszewie, Uniejowie, Nysie, Głogowie, Raciborzu, Dzierżoniowie, Chorzowie-Bytomiu, Landku, Ząbkowicach, Wyszogrodzie, Rembowie, Rawie, Rypinie, Gorznie, Suminie, Legnicy, Przesławicach, Sempólnie, Krakowie, Przeworsku, Przemyślu, Wrocierzyżu, Leżajsku, Żarnowcu, Chodowie, Orzechowicach, Łęgomicach, Sieradzu, Gidlarowej, Rudłowicach, Pyzdrach, Kole i Gostyniu⁵⁹.

---

⁵⁷ ASPiV, sygn. A-1950.

⁵⁸ W. Gramatowski, Polonika liturgiczne w kongregacji obrzędów 1588-1632, Roma-Warszawa 1988, s. 127, 167, 172, 200, 202, 204.

⁵⁹ Zob. Enc. Kat., t.2, s.878-882; S. SZCZUR, Pierwsze wieki Kościoła krakowskiego, w: Kościół krakowski w tysiącleciu, Kraków 2000, s. 52; J. Wyrozumski, Dzieje Kościoła

Także w XII wieku zostali sprowadzeni do Polski kanonicy regularni kongregacji premonstratenskiej, znani bardziej pod nazwą norbertanów. Rozwijali się dość szybko w okresie rozbicia dzielnicowego, później byli mniej popularną wspólnotą zakonną. Zajmowali się działalnością duszpasterską, wydali kilku pisarzy teologicznych, m.in. Hieronima z Pragi (+1440), a także biskupów – Cypriana (+1207), Tomasza (+1378), Jana Thiela (+1545) i Wojciecha Tolibowskiego (+1663). Na ziemiach polskich mieli ponad 20 placówek, m.in. w Chalmnie, Kaliszu, Brzesku, Krakowie, Groblu, Płocku, Strzelnie, Witowie, Białobokach, Grębaczowie, Busku, Wrocławiu, Bytomiu, Wrocławiu, Kostomłotach, Łosinie, Dłubninie, Imbramowicach, Zukowie, Rybniku, Czarnowasach, Krzyżanowicach, Trzebiatowie, Słupsku i Nowym Sączu⁶⁰.

Na początku XIII wieku, z inicjatywy biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża, przybyli do Polski kanonicy regularni kongregacji Ducha Świętego de Saxia. Celem tej kongregacji było szpitalnictwo i dzieła miłosierdzia, jak np. opieka nad sierotami, ale wydali też kilku pisarzy teologicznych, w tym przynajmniej dwóch profesorów Akademii Krakowskiej: Jakuba z Nowego Sącza (ok. 1434) i Wojciecha Baseusa (+po 1570). Na ziemiach polskich mieli niespełna 10 placówek ze szpitalami i szkołami dla sierot, m.in. w Krakowie, Biskupicach, Sandomierzu, Kaliszu, Łańcucie, Sławkowie, Stawiszynie i Wiśnicy⁶¹.

Książę Bolesław Wstydlivy w tymże samym wieku sprowadził do Polski kanoników regularnych kongregacji Najśw. Maryi Panny i Błogosławionych Męczenników od Pokuty, zwanych markami - od głównej siedziby przy krakowskim kościele św. Marka. Zasłużyli się oni bardzo w późniejszym dziele chrystianizacji Litwy, wydali kandydata na ołtarze Michała Giedrojcia (+1485) oraz kilku pisarzy teologicznych, jak Maurycego Rwaczkę (+po 1418) i Jana z Trzciany. W XVII wieku przeżywali poważny kryzys. Stefan Ranatowicz odnotował, że ich prepozyt generalny Benedykt Ryszyński „videns modicam in suis conventibus vigere observantiam nec parvam insolentiam” zamierzał połączyć zgromadzenie z krakowską kongregacją laterańską. Sprawa zyskała poparcie biskupa Andrzeja Trzebickiego. Rozmowy prowadzone najpierw z prepozytem Jackiem Liberiuszem, a po jego śmierci z prepozytem Wiktorynem Wereszczyńskim

---

krakowskiego od Jana Muskaty do Jana z Radliczyc (1295-1392), w: Kościół krakowski w tysiącleciu, s. 80.

⁶⁰ S. Szczur, Pierwsze wieki Kościoła krakowskiego, s. 52-54; J. Wyrozumski, Dzieje Kościoła krakowskiego, s. 79-80.

⁶¹ S. Szczur, Pierwsze wieki Kościoła krakowskiego, s. 54; J. Wyrozumski, Dzieje Kościoła krakowskiego, s. 79-80.

zostały jednak przerwane na skutek protestów konwentów litewskich. Kongregacja miała w Polsce i na Litwie sporo domów, m.in. w Orlicach, Trzcianie, Bogorii, Tęgoborzu, Limanowej, Pilicy, Widzemiszkach, Zarzeczu, Wilnie, Twereczu, Sokołach, Bystrzycy, Miednikach, Smołwach, Poniemuniu, Michaliskach, Skiemianach, Juzyntach, Miorach, Podbrzeziu, Kurklach, Popielu, Kretkach i Suwejminkach⁶².

W 1260 roku, z inicjatywy biskupa kamienieckiego Hermana i księcia Bramina I, osiedlili się na Pomorzu Zachodnim kanonicy regularni kongregacji św. Wiktora. Ich pierwszy dom znajdował się we Wkryujściu. W 1331 roku otwarli dom w Jasienicy k. Szczecina. Nie zdołali się jednak rozwinąć, przeżywając kłopoty adaptacyjne i rekrutacyjne. Na polskich ziemiach przetrwali do 1537 roku⁶³.

7. Kongregacje żeńskie

Rodzinę polskiego kanonikatu regularnego tworzyła również gałąź żeńska. Już przy najstarszych domach, jak Wrocław i Trzemeszno, grupowały się domy sióstr konwerek, których likwidacja nastąpiła jednak w drugiej połowie XII wieku w kontekście wprowadzenia reformy arrowezyjskiej. Spośród żeńskich kongregacji kanonickich na szczególniejszą uwagę zasłużyły dwie, do dzisiaj zresztą istniejące, tj. kongregacja klauzurowa premonstratensek, zwanych też norbertankami oraz kongregacja czynna kanoniczek regularnych Ducha Świętego de Saxia. Norbertanki osiedliły się w Polsce w XII wieku, ich najstarszym ośrodkiem jest klasztor zwierzyniecki w Krakowie. Oddawały się modlitwie liturgicznej i kontemplacji, ale prowadziły też interesującą działalność gospodarczą. Wydały błog. Bronisławę (+1259) oraz kandydatkę na ołtarze Emilię Podoską (+1889). Kanoniczki kongregacji Ducha Świętego de Saxia przybyły do Polski w XIII wieku, współpracowały ściśle z gałęzią męską w prowadzeniu szpitali oraz przytułków dla chorych i sierot. Wydały świątobliwą Kazimierę Nimfę Suchońską, nazywaną „heroiną miłości i miłosierdzia” (+1709)⁶⁴.

---

⁶² S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis*, s. 52v.

⁶³ K. Łatak, *Kanonicy regularni*, s. 34.

⁶⁴ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1966, s. 375-584; K. Łatak, *Początki ruchu kanonickiego na ziemiach polskich*, s. 233-234; Tenże, *L'Ordine dei canonici regolari*, s. 34-40.

8. Uwagi końcowe

Oddający się kultowi liturgicznemu, nauce i nauczaniu, szeroko pojętej działalności duszpasterskiej, kanonicy regularni znaleźli na polskiej ziemi podatny grunt dla siebie. Mieli swoich dobroczyńców i protektorów wśród panujących, możnowładców i biskupów. Wielką uwagę do tworzenia i rozbudowy regularnych zespołów kanonickich przykładał Bolesław Krzywousty, idąc tu po części śladami poczynań ojca. Chodziło zaś o to, że zespoły kanonickie miały kościoły otwarte dla wiernych, ich zakonnicy wspomagali też administrację książęcą i możnowładczą, pełniąc różnorodne obowiązki kancelaryjne⁶⁵. Z badań prof. J. Kłoczowskiego i Z. Sułowskiego wynika, że na przełomie XII/XIII wieku spośród 54 klasztorów istniejących w Polsce 1/3 należała do kanoników regularnych oraz że kanonicy regularni pracowali we wszystkich prawie dzielnicach kraju. W Małopolsce mieli 6 klasztorów, na Mazowszu 2 klasztory, podobnie na Kujawach 2 klasztory, w Wielkopolsce 3 klasztory, na Śląsku 3 klasztory i na Pomorzu 2 klasztory⁶⁶.

Kanonicy regularni byli związani głębiej i bardziej wielostronnie, niż np. zakony mnisze, z miejscowym społeczeństwem i Kościołem. Wyrażało się to nawet w ich organizacji. Wprawdzie klasztory kanonickie należały do wielu kongregacji, wszystkie jednak, z wyjątkiem miechowitów od 1262 roku, podlegały władzy biskupów, nie miały egzempcji. Podkreślić nadto trzeba fakt, że wśród kanoników regularnych rola elementu rodzimego, polskiego, była w ogólnym rozrachunku znacznie większa niż w innych klasztorach, np. w cysterskich i mendykanckich charakter cudzoziemski utrzymywał się jeszcze w XV wieku⁶⁷. Pod koniec XV wieku kanonicy regularni mieli w Polsce blisko 120 ośrodków z ok. 1000 zakonników.

Okres reformacji polscy kanonicy regularni przeżyli bez specjalnych strat. Niektóre wspólnoty miały wprawdzie problemy z utrzymaniem dyscypliny, spadła też znacznie liczba powołań, ale masowych sekularyzacji czy odstępstw od katolicyzmu nie było. Kanoników regularnych nie dotknęła też w takim stopniu jak opactwa mnisze, nabierająca w XVI wieku znaczenia, instytucja komendy. W 1600 roku tylko sześć ośrodków kanonickich było uzależnionych od opatów komendatoryjnych: 2 kongregacji laterańskiej – Trzemeszno i Czerwińsk, 1 bożogrobców - Miechów, 3 premonstratensów – Brzesko, Witów i Hebdów⁶⁸.

---

⁶⁵ S. Trawkowski, Bolesław III Krzywousty, w: *Poczet królów i książąt polskich*, Warszawa 1980, s. 87.

⁶⁶ K. Łatak, *Kanonicy regularni*, s. 27-28.

⁶⁷ Tenże, *Początki ruchu kanonickiego na ziemiach polskich*, s. 235.

⁶⁸ Tenże, *Kanonicy regularni*, s. 35.

Dopiero okres oświecenia i rozbiorów zaowocował całą serią supresji klasztorów kanonickich. Zapoczątkowała je kasata prepozytury laterańskiej w Suchej przez władze austriackie w 1782 roku, a w Krakowie kasata duchaków przez prymasa Michała Poniatowskiego 29 kwietnia 1788 roku⁶⁹. Spośród licznych odłamów polskich kanoników regularnych burzliwe dzieje historii XVIII/XIX wieku przetrwało jedynie zgromadzenie kanoników regularnych laterańskich przy kościele Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie⁷⁰.

RIASSUNTO

Il tema dei Canonici regolari rimane sempre attuale nella storiografia sia europea, sia quella polacca. Le varie congregazioni canonicali apportarono infatti un grande contributo al patrimonio universale della Chiesa e della società di tutti i paesi e continenti.

Nella storia della Polonia i Canonici regolari si inserissero poco dopo l'ingresso del cristianesimo, cioè nel corso dell'XI secolo. Le fonti scritte invece attestano l'apparire dei Canonici regolari in Polonia alla prima metà del XII secolo. Tra i più antichi centri di vita canonica in Polonia possiamo contare le prevosture autonome in Trzemeszno, Wrocław, Czerwińsk, Żagań, Mstów e Kalisz. Nel XV secolo sorsero altre prevosture autonome e cioè in Kraków (Corpus Domini), Kłodawa, Kłobuck, Krzepice, Kraśnik, Kurozwęki e Lubraniec.

Ma oltre le prevosture autonome in Polonia vissero pure i Canonici regolari delle congregazioni a carattere centralizzato, come ad esempio: Canonici regolari custodi del Santo Sepolcro, canonici regolari premostratensi, canonici regolari dello Spirito Santo di Sassia, canonici regolari della penitenza, canonici regolari di S. Vittore.

Nelle terre polacche i Canonici regolari svolsero un ruolo importantissimo. Costruendo i monasterii e le chiese, gli ospedali e le scuole, stringendo contatti con la popolazione, essi contribuirono non soltanto alla crescita della Chiesa, ma anche alla formazione culturale, intellettuale e morale nella nazione.

---

⁶⁹ W. Chotkowski, Ks. Prymasa Poniatowskiego spustoszenia kościelne w Krakowie, Kraków 1918, s. 103.

⁷⁰ W 1772 roku kanonicy regularni ogółem mieli w Polsce 111 ośrodków z 650 zakonnikami. Po ostatniej kasacie przeprowadzonej w 1864 roku pozostała jedynie krakowska prepozytura Bożego Ciała kongregacji laterańskiej z 16 zakonnikami – 11 księżmi, 3 klerykami i 2 nowicjuszami. Zob. L. Bieńkowski, Tabele źródłowe. Zakony męskie w Polsce w 1772 roku, w: Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce, t. 1, Lublin 1972; P. P. Gach, Kasaty klasztorów kanonickich w XIX stuleciu, s. 75-95.

Nel corso dei secoli XVIII e XIX, dopo la spartizione dello Stato polacco, tutte le prevosture, abbazie e congregazioni canonicali, oltre a quella dei lateranensi, furono soppresse. Nel 1772 i canonici regolari ebbero in Polonia 111 centri con 650 religiosi. Eseguita l'ultima soppressione nel 1864, rimase in vita soltanto la prevostura del Corpus Christi di Cracovia con 16 religiosi.